

A Biblia és az európai integráció jogi alapjai a római jog közvetítésével – Bevezető¹

The Bible and the Legal Basis of the European Integration by Means of Roman Law – Introduction

The European Integration is going back in centuries old spiritual traditions. The lawyers availed themselves to a considerable extent of the tenets of the Bible. Roman law (ius Romanum) served as a foundation for the 16th century legal humanism and was a goldmine for the rationalist natural law doctrines. In the 19th century, Roman law is molded in the spirit of legal positivism primarily through German Science of Pandects. Roman law is substantial material of the private law codices in Europe. It is obvious that the European integration needs both the harmonization and the unification in particular with regard to private law- related legislation. The realization legal harmonization could take the form of Council regulation, directive and also could be realized via coordinated national legislation. The members, for example of the Accademia dei giusprivatisti europei based on Pavia, among whom we can find experts of Roman law, English common law, and modern codified private law, in their efforts to codify the European law of contracts, view as their primary mission the creation of a compromise between Roman law, primarily based on codified continental private law, and contract constructions of English common law. The private law of the European countries is closely connected to Roman law. Taking into consideration the significant role of Roman law in the analysis of the evolution of European private law, regarding both the 27 member states of the European Union (Eu) and to those states being presently – yet – no member states of the Eu, is justified by spiritual traditions rooted in the tenets of the Bible.

Keywords: Code of European Contracts Law, European private law, harmonization of law, Historical School of Law, judge made law, jurisprudential law, legal humanism, legal positivism, natural law, Pandectist legal science, private-autonomy, resolutions of the European Parliament, Roman law, unification of law

1. Az európai integráció bibliai és római jogi gyökerei

Az európai integráció évszázados spirituális hagyományokhoz nyúlik vissza, ami annak köszönhető, hogy a jogászok generációi jelentős mértékben támaszkodtak a Biblia tanításaira. A római jog (*ius Romanum*) alapul szolgált a 16. századi jogi humanizmus számára, de aranybányának

* ORCID ID: 0000-0002-6963-1201.

1 A tanulmány a K138899 számú OTKA kutatási projekt (2021–2025) keretében készült, és Pécsen, 2025. június 13-án a „Párhuzamok jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között IV.” című konferencia nyitó előadásaként hangzott el.

pozitivizmus szellemében elsősorban a német pandektatudomány hasznosította, de a római jog képezi az európai magánjogi kódexek érdemi anyagát is.

Nyilvánvaló, hogy az európai integrációnak szüksége van mind a jogharmonizációra, mind a jogegységesítésre, különösen a magánjog tekintetében. A jogharmonizáció megvalósulhat tanácsi rendelet, irányelv formájában, de megvalósulhat összehangolt nemzeti jogalkotás útján is. Így például a paviai székhelyű *Accademia dei giurprivatisti europei* tagjai, akik között megtaláljuk a római jog, az angol *common law* és a modern kodifikált magánjog szakértőit is, az európai szerződési jog kodifikálására irányuló erőfeszítéseik során elsődleges feladatuknak tekintik a kompromisszum létrehozását az elsősorban római jogon alapuló kodifikált kontinentális magánjog és az angol *common law* szerződési konstrukciói között. Az európai országok magánjoga szorosan kapcsolódik a római joghoz. A római jog jelentős szerepének figyelembevételét az európai magánjog fejlődése tekintetében mind az Európai Unió 27 tagállamára, mind a jelenleg – még – nem EU-tagállamokra vonatkozóan a Biblia tanaiban gyökerező spirituális hagyomány indokolja.

2. Az európai spirituális hagyomány egyes aspektusai

2.1. A mediolanumi edictum

Az évezredes múltra visszanyúló hagyomány szerint – a történettudományban ugyanis vitatott a *milánói edictum*, az ún. türelmi rendelet (német *terminus technicus* használva *Toleranzedikt*) kibocsátásának ténye – *Licinius* és *Constantinus* társuralkodók Kr. u. 313 februárjában találkoztak Milánóban (Mediolanum). A történelmi jelentőségű találkozó alkalmául *Constantinus* császár húgának, *Constantinának* *Liciniussal* kötendő házassága (*matrimonium*) szolgált.

A találkozó kitűnő alkalom volt arra, hogy résztvevők a Római Birodalom (*Imperium Romanum*) jövője szempontjából rendkívül fontos és aktuális kérdéseket beszéljenek meg, illetve hozzanak azokról döntést. Erről az egyházatyák (*Patres Ecclesiae*) – így például caesareai *Szent Özséb* (*Eusebius*), aki a 338–340 körül keletkezett „*Egyháztörténet*” című mű szerzője, illetve *Lactantius* – részletesen is, nagy valószínűséggel hitelt érdemlően és a valóságnak megfelelően számolnak be.

Ebben a korban a birodalmat egymás közt felosztva négy társuralkodó, *augustus* illetve *caesar* kormányozta (*tetrarchia*) Minden valószínűség szerint már 313 előtt kibocsátott a 311-ben elhunyt *Galerius* császár valamennyi társuralkodó egyetértésével egy, a milánói megállapodás szellemének megfelelő *edictumot*, s ne feledjük, a helyszín *Szent Ambrus* püspök (374–397) városa, a nyugati kereszténység egyik, több vonatkozásban is legjelentősebb központja. Ebben a rendeletben *Galerius* császár – hétszáz esztendővel az 1054-ben bekövetkezett kelet-nyugati egyházszakadás előtt (*schisma*) – a kereszténységet nemcsak megtűrt, hanem államilag, azaz az állam (birodalom, *imperium*) által elismert vallássá, religióvá nyilvánította.

2.2. A kereszténység mint elismert vallás

A *religio Christiana* legkésőbb 311-ben az uralkodó, az állam által elismert vallássá vált. A 313 júniusában *Licinius* társcaesar által kibocsátott *edictum* pedig teljes egészében megfelelt a milánói megállapodásnak. Ennek ellenére már *Licinius* életében – igaz, viszonylag mérsékelt méreteket öltő – keresztényüldözésnek lehetünk tanúi a birodalom keleti felében (*pars Orientis Imperii Romani*).

Ebből arra következtethetünk, hogy nagy valószínűséggel mégiscsak *Constantinus* volt az, akitől a kereszténység állam által történő elismertségének, elfogadásának gondolata származott. Mindez nézetünk szerint arra mutat, hogy a kereszténységet nem előzmények nélkül ismerték el állami, pontosabban az állam által anyagilag és politikailag támogatott vallásnak. Lényeges

hangsúlyoznunk, hogy az állami vallás nem tekinthető azonosnak az államvallással.

A milánói edictumot – maradvá ennél a hagyományos, meghonosodott elnevezésnél – sokszor még jeles történészek is úgy tekintik, mintha annak kibocsátása révén a kereszténység egyik napról a másikra államvallásként nyert volna elismerést. Ez az általánosan elterjedt felfogás azonban mai ismereteink szerint nem tekinthető elfogadhatónak, mivel a 306 óta uralkodó I. Constantinus császár halálát, 337-et követően sem ismerték el a kereszténységet egyedüli, kizárólagos, „hivatalos” vallásként az *Imperium Romanum* keleti felében.

A római jogi törvénygyűjteményekben, jogforrásokban (*fontes iuris Romani*) pontosan nyomon követhetjük a keresztény vallás, egyház fokozatosan történő elismerésének igen hosszú, évtizedeken át tartó folyamatát. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy az államhatalom, pontosabban az uralkodó a nem keresztény vallási közösségeket, korabeli elnevezéssel szektákat (*sectae*) sem üldözte, sőt azok tevékenységét továbbra is lehetővé tette, biztosította, azok működésének útjába jogi természetű akadályokat nem gördített.

Constantinus egyik fia, Constantius 341-ben elrendelte a pogány templomok bezárását. Ez a rendelkezés azonban a gyakorlatban sem a Római Birodalom keleti, sem pedig nyugati részében nem érvényesült, ami kétségtelenül a tolerancia jele volt.

Itt utalunk arra, hogy az örmények, akik a 3. század elején vették fel a keresztény vallást, már Kr. u. 295-ben, tehát a konstantinuszi fordulat előtt, államvallásnak nyilvánították azt. A perzsa hódítók ellen folytatott háború miatt az örmény egyház képviselői nem tudtak részt venni a Kr. u. 451-ben tartott khalkedóni szinóduson, mely elítélte a *miáfiziták* tanait. Mivel a szinódus megtartását követően keleten a *miáfiziták* kerültek domináns pozícióba, az örmények az ő nézetük alapján ismerkedhettek meg a krisztológia-vitával, és ezért el is fogadták nézeteiket.

2.3. A Thesszalonikiben kibocsátott edictum

A Julianus Apostata (361–363) császártól származó törvények (*constitutiones*) a keresztény uralkodók törvénygyűjteményeiben maradtak fenn. II. Theodosius (408–450) császár, majd I. Justinianus (527–565) császár egy, illetve csaknem két évszázaddal később, mint keresztény uralkodók, nem határolták el magukat egyértelműen Julianus császárnak (361–363) a pogányság, a „régí rend” visszaállítására tett sikertelen kísérletétől.

380-ban (Nagy) Theodosius (379–395) Thesszalonikiben – amely akkor az *Imperium Romanum* egyik legjelentősebb, egyik legnagyobb lélekszámú városa volt – kibocsátott *edictuma* nyilvánította a hagyományos nézet szerint a kereszténységet államvallássá, más elnevezéssel birodalmi vallássá (német *terminus technicus* használva: *Reichsreligion*). Ez az állítás, pontosabban nézet azonban így nem felel meg nézetünk szerint a történelmi valóságnak, következésképpen egyértelműen történetietlen, hamis, elfogadhatatlan.

A *religio Christiana* azonban ekkor sem vált kizárólagos, monopolhelyzetet élvező államvallássá. Ugyanakkor kétségtelenül fontos tény az is, hogy a milánói edictummal szemben a Thesszalonikiben kibocsátott *edictum* alapján a kereszténység egyértelműen már több, mint „elismert vallás”. Ehhez hozzájárulhatott nézetünk szerint az, hogy időközben – egyes történészek szerint – ötszörösére emelkedett a keresztények száma, akiknek súlya jelentősen megnövekedett az *Imperium Romanum* területén.

2.4. A kereszténység állami vallás szintjére emelkedése

A kereszténység nem államvallás lett – egyébként is történetietlen modern fogalmakat visszavetíteni évszázadokkal, sőt évezredekkel korábbi időkre –, hanem állami vallás szintjére emelkedett. Az államvallás, illetve az állami vallás kifejezés egymástól való elhatárolása azonban még nem nyert polgárjogot az antik jogtörténeti és római jogi szakirodalomban. Ez vonatkozik a hazai és a nemzetközi szakirodalomra egyaránt.

Ugyanakkor fontos utalni arra, hogy tekintélyes olasz jogtörténészek és egyházjogászok munkáiban jól nyomon követhető a két kategória közötti különbségtétel (olasz *terminus technicus* használva: *religione di Stato* illetve *religione dello Stato*).

A kereszténység a *thesszalóniki edictum* alapján privilegizált, előjogokkal rendelkező, azonban nem kizárólagos elismertséget élvező vallássá vált. A törvénykezésben – ami az igazságszolgáltatást, nem pedig a törvényhozást jelenti – jó példákat találhatunk erre.

Bizonyos vallási közösségek – például a *religio Iudaica*, a zsidó vallás követői – lényegében megőrizték addigi jogállásukat. Vonatkozott ez más, nem keresztény vallási csoportokra, közösségekre is. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a *religio* kifejezést ekkor már a nem keresztény vallások megnevezésére használták.

2.5. Keresztények az államot irányító apparátusban?

Azért sem következhetett be a nem keresztények kizárása a különféle állami funkciókból (*munera publica*), mert éppen a *Constantinustól* és utódaitól, köztük az *I. (Nagy) Theodosius*tól származó *edictumok* bizonyos állami funkciók betöltését kifejezetten tiltották a keresztényeknek. Így például keresztény vallású polgár nem lehetett adóbeszedő vagy adóbérlő (*publicanus*). Ebből következően nem lehetett tagja az adóbérlők jogi személynek minősülő társaságának (*societas publicanorum*) sem. Az állami közigazgatás, az államot irányító apparátus jelentős részéből az ún. keresztény korban a keresztények egyenesen ki voltak zárva. Éppen ezért történetietlen a kereszténységről, mint államvallásról beszélni, még a *theodosiusi edictum* kibocsátását követően is.

Az egyház – pontosabban a *religio Christiana* – és az állam kapcsolata a továbbiakban is rendkívül összetett, komplex képet mutat. Az 5. század végén, tehát jó évszázaddal a *thesszalóniki edictum* kibocsátását követően, teoretikusan is konfliktus forrását jelentette az egyház és az állam kapcsolata. *I. Iustinianus* császár volt az, akinek korában, uralkodásának idején a kereszténység állami vallásból államvallássá változott.

2.6. A kereszténység állami vallásból államvallássá válása

I. Justinianus császár (527–565) rendkívül széleskörű törvényalkotói tevékenysége közismert. Nem kevesebb, mint négyszáz rendelet (*edictum* illetve *constitutio*) kiadása fűződik a nevéhez. Ezek közül kilencven foglalkozik a vallással, illetve a vallást érintő kérdésekkel. 535-ből származik híres VI. számú novellája, amelyben összekapcsolta a világi (*imperium*, görögül *basileia*) és az egyházi (*sacerdotium*, görögül *hierosyne*) hatalmat. Ebben az időben – s ez még vonatkozik első királyunk, *Szent István* korára is – a világi uralkodó, adott esetben *I. Justinianus* császár, teokratikus uralkodónak nevezhető, aki *defensor fidei*nek, *defensor ecclesiae*nek, tehát a hit és a vallás elkötelezett védelmezőjének tekinti magát.

Ez jogos abból a szempontból is, mivel a keresztény egyháznak az állami eszközökön kívül semmiféle lehetősége nem volt önmaga megvédelmezésére és érdekeinek érvényesítésére. Ilyen

értelemben az uralkodó *Krisztus* helytartójának, *vicarius Christine*nek minősült. Ezzel a felfogással találkozunk a *Karoling*-korban, a Szent Római Birodalom (*Sacrum Romanum Imperium*) megteremtését követően, sőt még a mi *Szent István* királyunk korában, uralkodásának idején (1000–1038) is.

2.7. A cezaropapizmus kialakulása

Hangsúlyoznunk kell, hogy ma már meghaladott az a nézetünk szerint is rendkívül leegyszerűsítő felfogás, amely *I. Justinianus* császár korára, pontosabban uralkodásának idejére teszi a *cezaropapizmus* kialakulását. A *cezaropapizmus* ugyanis jóval későbbi történelmi jelenség. Az egyház kétségtelenül több ponton, vonatkozásban összefonódott az állammal, pontosabban az államhatalommal. Ennek oka nézetünk szerint döntően az, hogy az egyház védelmezője az állam, illetve az államot megszemélyesítő uralkodó, a *basileus*. Ez azonban önmagában véve még semmiféleképpen nem tekinthető *cezaropapizmus*nak.

Amikor Európa nyugati felében a kereszténység fokozatosan államvallássá lett, azaz meghaladta az állami vallás pozícióját, az még mindig nem olyan értelemben történt, mint *I. Justinianus* császár uralkodása idején Bizáncban. Ugyanez vonatkozik Oroszországra és a balkáni országok többségére, amelyek döntően a bizánci mintát követik.

2.8. A világi uralkodó hatalomgyakorlásának megváltozása a cluny-i reformok hatására

Szent István magyar király – a pápává választása előtt is nagy tekintéllyel rendelkező – *II. Szilveszter* pápától kapta a koronát a római császár, *III. Ottó* (996–1002) biztatására, ösztönzésére, akinek terve kétségtelenül a Római Birodalom megújítása, „feltámasztása” volt. *II. Szilveszter* pontifikátusa csak négy éven át, 999-től 1003-ig tartott, miközben *III. Ottót* 1002-ben bekövetkezett korai halála akadályozta meg a *renovatio Imperii Romani* megvalósításában. Német-római Birodalomról jóval később, csak *III. Frigyes* uralkodásától (1452–1493) kezdve beszélhetünk.

A hatalmat a világi uralkodó gyakorolta, aki azonban az egyház nevében járt el. *Krisztus* képviselőként gyakorolt hatalmat az egyházon, illetve az államon. Ebben a cluny-i reformok, illetve politikai okok hatására *VII. Gergely* pápa több, mint egy évtizeden át tartó pontifikátusa (1073–1085) alatt következett be igen jelentős változás. Az uralkodói vagy királyi méltóság elnyerésénél az egyház korábban háttérbe szorult, majd fokozatosan ismét előtérbe került, sőt egyenesen dominánssá vált. A Szent Római Birodalom (*Sacrum Romanum Imperium*) szerkezetében beálló változás fordulópontot jelentett, s ez számos konfliktus forrása lett az állam és az egyház kapcsolatában.

A későbbi időszakot tekintve utalhatunk *VIII. Bonifác* pápa² 1302-ben kibocsátott, *Unam sanctam* kezdetű bullájára, amelyben kifejezetten az egyházi hatalom elsőbbségére utal. Döntően ennek lett következménye a pápák évtizedeken át tartó ún. avignoni fogsága.

2.9. Az állam szerepének felértékelődése

Gazdasági és politikai okok miatt idővel jelentősen megnövekedett az állam szerepe, gondoljunk elsősorban *VIII. Henrik* (1509–1547) Angliájára a 16. században. Ennek a folyamatnak azonban nemcsak Angliában, hanem Franciaországban és más európai országokban is tanúi lehetünk. Érvé-

2 A pontifikátusa hét éven át, 1295-től 1303-ig tartott, megválasztására azonban korábban, 1294 decemberében került sor.

nyes ez a rendkívül összetett, modern fogalmat használva „(kon)föderatív” struktúrával rendelkező Szent Római Birodalomra (*Sacrum Romanum Imperium, Heiliges Römisches Reich, Holy Roman Empire, Sacro Romano Impero, Saint Empire Romain*) is, amelyet a 15. század derekától kezdődően a Német Nemzet Szent Római Birodalmának (*Heiliges Römisches Reich deutscher Nation*) is neveznek.

Az uralkodó, domináns etnikumra („*deutsche Nation*”) utaló elnevezésbeli módosulás is tükrözi nézetünk szerint a fentebb említett változást.

2.10. A hatalom világi jellegének kiteljesedése

A különböző egyházi rendek később összeütközésbe kerültek a megjelenő nemzetállamokkal (*Nationalstaaten*). Ennek a konfliktusnak lett áldozata a jezsuita rend (Jézus Társaság, *Societas Jesu*), melynek XIV. Kelemen pápa³ által történő, (külföldi) állami beavatkozással kikényszerített feloszlatására 1773-ban került sor.

A világi hatalom azon formája, amelyben az uralkodó már nem a hit védelmezője (*defensor fidei*), évszázados konfliktusok forrása. A teljesség igénye nélkül, csupán néhány országot említve, ez a megállapítás Franciaországra vagy Portugáliára éppúgy vonatkozik, mint a jozefinizmus korában, a 18. század második felében Ausztriára és Magyarországra (*Regnum Hungariae*).

2.11. „Szabad egyház szabad államban”

Itáliában, pontosabban a Szárd-Piemonti Királyságban *Camillo Benso di Cavour* (1810–1861) hirdette meg a „szabad egyház a szabad államban” (*Libera Chiesa in Libero Stato*) gondolatát, azaz a teokratikus állam meghaladását. Az állam által befolyásolt egyház koncepciójának megváltozása a 19. század derekára tehető, olyan értelemben, hogy a két „hatalomnak” – régebbi kifejezéssel élve a *sacerdotium*nak és az *imperium*nak – egymástól való elválasztása ismét előtérbe került.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy más úton haladt, realizálódott az elválasztás éveken át tartó igen szövevényes, komplikált, újabb és újabb akadályokkal megküzdési kényszerű folyamat Franciaországban és megint más úton Itáliában, majd Olaszországban az olasz egység megvalósulását követően.

2.12. Nyugat és Kelet választóvonala

Jelentősen különbözött ezektől Németországban, a Német Birodalomban a bismarcki kísérlet, a nevezetes „kulturharc” (*Kulturkampf*), amely végül a katolikus egyház számára elfogadható kompromisszummal végződött. Ugyanakkor még a 20. századi Oroszországban, az Orosz Birodalomban is tovább élt az *I. Justinianus* császár uralkodását követő időkben kialakult bizánci gyökerű *cezaropapizmus*.

A Szent Szinódus és az állam viszonya Oroszországban, az Orosz Birodalomban azonban egészen más, mint az állam és az egyház kapcsolata *Constantinus* vagy akár *Nagy Theodosius* császár uralkodásának idejében. Az orosz, pontosabban oroszországi modell egy korábbi korszakra jellemző – kétségtelenül politikai hatásoktól komoly formában befolyásolt – gyakorlatot követ. Nézetünk szerint lényegében ugyanannak a történelmi jelenségnek új társadalmi, politikai feltételek között való ismétlődéséről van szó, amelynek előzményei, gyökerei a Kr. utáni 4–6. századokra nyúlnak vissza.

3 A pontifikátusa 1768-tól 1774-ig tartott.

A széles ívű, teljességre nem törekvő összehasonlító jogi és történeti áttekintés azért is célszerű – fokozott figyelmet fordítva természetesen a nem lényegtelen, sőt gyakran nagy jelentőséggel bíró árnyalatokra –, mert bizonyos ismétlődést, sőt ismétlődéseket figyelhetünk meg az állam és az egyház(ak), vallási közösségek kapcsolatában, egymáshoz való, konfliktusoktól nem mentes viszonyában, amelynek során azonban különbséget kell tenni a nyugati, pontosabban nyugat-európai állami vallás és az államegyház, illetve a keleti, illetve kelet-európai teokratikus egyház között, amely utóbbi sajátos történelmi feltételek mellett és miatt született meg a *cezaropapizmus*ból.

3. Összegzés

A fenti, a teljességre törekvés nélkül, főbb vonalaiban kifejtett történeti, egyháztörténeti és államtörténeti áttekintés alapján megállapíthatjuk, hogy az európai integráció jogi alapjainak koncipiálására és ezáltal megvalósítására, pontosabban megvalósítási lehetőségére a Biblia, illetőleg annak olykor diametrálisan eltérő, döntően politikai és gazdasági érdekek által motivált értelmezése is hatással volt a múltban és van a 21. század első harmadában is.

Felhasznált, válogatott szakirodalom

- BEYER, Peter: Religion and Globalization. London 1994
- BROWN, Peter: Augustinus von Hippo. Leipzig 1972
- CAMPENHAUSEN, Hans Freiherr von: Tradition und Leben. Kräfte der Kirchengeschichte. Tübingen 1960
- CASANOVA, José: Public Religion in Modern World. Chicago 1994
- DIESNER, Hans Joachim: Kirche und Staat im spätrömischen Reich. Berlin 1963
- FABER, Richard (szerk.): Politische Religion – religiöse Politik. Würzburg 1997
- FERDINANDY Mihály: III. Ottó, a szent császár. Budapest 2000
- FÖLDI András – HAMZA Gábor: A római jog története és intézményei. Budapest 2024²⁸
- FUCHS, Harald: Augustin und der antike Friedensgedanke. Berlin 1926
- HARNACK, Adolf von: Militia Christi. Tübingen 1905
- IANNACCONE, Laurence – FINKE, Roger – STARK, Rodney: Deregulating Religion: The Economics of Church and State. Economic Inquiry 1997/35. köt. 350–364.
- KAUFMANN, Franz Xaver: Religion und Modernität. Sozialwissenschaftliche Perspektiven. Tübingen 1989
- KLEGER, Heinz – MÜLLER, Alois (szerk.): Religion des Bürgers. München 1986
- KOCH, Hal: Konstantin der Grosse. Pax Romana – Pax Christiana. Copenhagen 1952
- KOSŁOWSKI, Peter (szerk.): Die religiöse Dimension der Gesellschaft. Tübingen 1985
- LAUFS, Joachim: Der Friedensgedanke bei Augustinus. Wiesbaden 1973
- LEHMANN, Hartmut: Säkularisierung, Dechristianisierung, Rechristianisierung im neuzeitlichen Europa. Göttingen 1997
- LEOPOLD, J.: Von den Mysterien zur Kirche. Leipzig 1961
- LUCKMANN, Thomas: Die unsichtbare Religion. Frankfurt am Main 1991
- LUHMANN, Niklas: Funktion der Religion. Frankfurt am Main 1977
- LÜBBE, Hermann: Heilserwartung und Terror – Politische Religionen im 20. Jahrhundert. Düsseldorf 1995
- MAIER, Hans – SCHÄFER, Michael (szerk.): Politische Religionen I-II. Paderborn 1996–1997
- MEIER, Franz Georg: Augustin und das antike Rom. Stuttgart 1955

- MÜNKLER, Herfried (szerk.): Bürgerreligion und Bürgertugend. Baden-Baden 1996
NESTLE, Wilhelm: Der Friedensgedanke in der antiken Welt. Leipzig 1938
SCHMITT, Carl: Politische Theologie. München – Leipzig 1922
STARK, Rodney – IANNACONE, Laurence: A Supply-Side Reinterpretation of the Secularization of Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion* 1994/3. sz. 230–252.
TAUBES, Jacob (szerk.): Gnosis und Politik. München etc. 1987
TAUBES, Jacob (szerk.): Theokratie. München etc. 1984
RÉMOND, René: Religion und Gesellschaft in Europa. Von 1789 bis zur Gegenwart. München 2000
TREITINGER, Otto: Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell. Vom oströmischen Staats- und Reichsgedanken. Darmstadt 1956²
VOEGELIN, Eric: Die politischen Religionen. München 1993³ (Wien 1938)
VOEGELIN, Eric: Wissenschaft, Politik und Gnosis. München 1959